

„ДЕМИР КАПИЯ” („ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА”) – ПРОИЗХОД И МЯСТО В ПРОСТРАНСТВЕНИЯ МОДЕЛ НА БЪЛГАРСКИЯ КОЛЕДЕН ЦИКЪЛ

д-р Тодор Моллов

Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий”

Коледуването е най-значимият календарно-обретен комплекс в системата на българската обредна система, доколкото наследява главната митологична идея на новогодишния ритуал от езическата епоха – тази за ежегодното циклично „порушаване” и „съграждане” (обновяване) на света. Ритуалите от този тип изявяват в най-голяма сила известното триединство „Мисъл & Слово & Дело”, което налага комплексното изследване на обряда и обредните песни в контекста на религиозно-митологичното мислене. В това отношение внимателният анализ на обредното Слово (песни и благословии с техните мотиви, персонажи и важни клишета) може да се окаже най-важният „ключ” за разбиране както на „безмълвното” Дело (обредът като етнографски факт, описан като набор от персонажи, действия, вещи, и др.), така и заложената в тях Мисъл (фолклорната митология като идеология). Тъкмо по тази причина Словото в обряда има магична действена сила – произнесено или изпято, то пренарежда, възобновява, съгражда една нова родова и етническа Хармония, тъй както по-рано това правят митовите за Сътворението на света.

Целта на това съобщение е да обърнем внимание на една характерна особеност в коледните обредни текстове от Североизточна България (песни и благословии)¹ – в тях се акцентува на здраво заключените порти на дома, поради което те се наричат „Демир капия” (някъде в комбинация „чемшир порти, демир капу”, другаде само „железни порти”).

Известно е, че коледуването е фолклорна версия на един по-ранен новогодишен ритуал (от периода на българското езичество), където в единен миторитуален комплекс се съчетават основните параметри на юношеските полово-възрастови „преминаващи” обреди с основния родово-селищен (и общоетничен) новогодишен „преминаващ” обред. Тогава младежката дружина (водена от „войвода” или „цар”) посещава „Отвъдния” свят (на „своите” божества и мъртвите прадеди), за да се докосне до сакралните ценности (там юношите учат наследствените митични текстове и повтарят подвизите на своя митичен „патрон”). И доколкото в ритуала характеристиките на „отвъдното” място се поемат от разположено извън конкретното селище култово средище, става ясно, че то е и един вид „дом” на персонажите от Божествения пантеон, т.е. в края на своята подготовка коледарите изпълняват своите песни първо там. В този момент тяхното изпълнение е всъщност една свещена служба, в която всяка песен е предназначена към някого от членовете на схващаното като „идеално” (свещено, Божествено) семейство – едва след това те ще преминат по дългите и кални друми (от „отвъдното” и архетипно „Там-и-Някога” към настоящото „Тук-и-Сега”) и ще изпълнят наученото във всяка конкретна къща от селото с нейния семейно-родствен личностен състав (което неизбежно налага да се изпеят само част от песните на общия заучен песенен обем, предвиден за идеалното „персонажно” семейство). Ето защо, преди да обозначи заключените порти на всеки конкретен дом, топосът „Демир капия” е обозначавал портите на култовото средище, което изяснява тяхната начална митологична характеристика: те кодират свещената идея за хронотопен „Вход-и-Изход” към етническия Космос в неговите две проекции – митична (идеална, концептуално-обобщителна) и миторитуална (конкретна, веществено-сетивна). Оттук

произтича и възможността за описание на едната сфера с елементи от другата, и обратно, т.е. посочените две равнища на описание са организирани по еднотипен начин от изоморфни единици – така топосът „Демир капия” ще може да обозначава различни обекти (пунктове, точки), които са вече белязани от етническият митологичен (във фолклора – митопоетичен) модел. От една страна, това са точки по периферията на етнически усвоеното пространство (етническият землище) от епохата на Първата българска държава, когато посоченият модел е бил все още жизнен ² (след християнизацията той вероятно е „работел” по силата на традицията). От друга, това са портите на дома в коледния обред, обозначаващи „Демир капия” само по силата на каноничните (свещени, непроменими) обредни текстове.

Изяснената семантика на топоса налага едно съществено пояснение – възможността с него да се обозначават точки, разположени както в Периферията, така и в Центъра (култовото средище, дома и дори престолнината – свой Цариград ³), произтича от глобалната инверсия на хронотопната матрица в Последното време, когато разкъсването на връзките в подредения Космос мотивира „пробив” на хтоничните сили в Центъра (там се появяват песенните „Змей на дълбините”, „Сура ламя” или се локализира „нашествието” на митопоетичните долноземци). Тази специфика може да се изрази и по друг начин – ситуацията на Последното време може да се представи и като специфична „компресия” на Пространството и Времето в една хронотопна точка (все още неразличимите „пространствени” Център & Периферия и „времеви” Начало & Край), поради което изясняването на всяка конкретна фиксация на топоса „Демир капия” задължава изследователя внимателно да изяснява мястото и семантиката на кодиращия обект съобразно миторитуалната логика.

Според нас, легитимното (с междудържавни споразумения) разширение на Първата българска държава през езическия период (VII-IX в.) неизбежно налагало легитимизация и в плана на миторитуалното (вторично етнорелигиозно) „усвояване” на собствената територия – „освещаване” чрез митологично мотивирана топонимия, въвлечане в миторитуални текстове и т.н. В този смисъл става ясна логиката, по която с митотопонима „Демир капия” („Железни врата”) са се обозначаващи най-опасните пунктове по всяка от граничните линии – проходи, проломи (с акцент върху хоризонталната проекция на граничното) или прилежащи им върхове (с акцент върху вертикалната проекция на граничното) ⁴, както и някои близки до тях крепости (в Центъра и/или Периферията) ⁵. Днес „мрежата” от фиксирани върху карта топоними може да остави впечатление за хаотичност и случайност в процеса на именуването ⁶, но е достатъчно да се обърнем към изследванията на най-известните ни историци за етнополитическите граници на Първата държава, за да се убедим в правотата на нашата идея.

В заключение, посочените характеристики на топоса „Демир капия” подсказват равнищата на анализ на редица песенни мотиви от обредните песни и епоса – той се оказва важно свидетелство за вграждане на миторитуални реалности в митопоетичния текст ⁷.

БЕЛЕЖКИ

1. Варненско-Провадийско (Тутраканци, Дългопол, Комарево, Гроздьово, Петров дол, Градинарово, Блъсково, Равна, Косово, Черковна, Кривня, Пчелник, Храброво, Славейково, Добриня, Снежина,

Падина); **Силистренско** (Сребърна, Калипетрово, Сокол, Дичево, Войново, Айдемир, Добротица); **Шуменско** (Могила, Веселиново).

2. Посочените съображения, както и консервативността на обредния фолклор, ни карат да предположим, че самото название „Демир капия“ е влог в българската митопоетична картина за свят от космологичния модел на испериховите тюркоезични българи (прабългари). Посоченият топоним се открива още в орхоно-енисейските рунически надписи (в които „Темир капиг“ обозначава периферна точка от етническата територия в критичен момент – отхвърляне на чуждоетнично робство и изтласкване на враговете извън собственото землище), отбелязан е и в територията на старата Велика България (тук ще отбележим само три от топонимите „Демир капия“ – два в Кавказ (единият е известният проход „Дербент“), третият е в Крим).

3. Последното може да обясни логиката при обозначаване с „Демир капия“ на северните порти на Вътрешния град на крепостта Велики Преслав (наричан по-късно и Ески Стамбол); впрочем, тъкмо тя е най-близо до култовото средище (капище) в североизточната част на Външния град, което удивително напомня разположението на квадратния „храм“ (под Голямата базилика) в северния дял на крепостта Плиска, към който водел широк ритуален път. В някои обредни песни топосът „Демир капия“ обозначава портите на песенния Цариград (напр. в мотива „**Дан войвода кръстник на детето на цар-Шишманка**“) или на „моминия дом“ (в мотива „**Болна мома (Дойна) иска понуда от либе-коледар**“) като емблематичен център, съпоставим с топоса „Момин град“ (замяната с Будим-град в други мотиви, напр. за чудно хубава мома, е многозначителна, поради близостта на Дунавската „Демир капия“ („Железни врата“); срвн. и Котелската „Демир капия“ край връх (и крепост) „Вида“, името на който Раковски обвързва с песенната мома „Вида“).

4. **Проходи/седловини (проломи), върхове – Стара планина** [нос Емине (три преизползвани антични преградни стени); Ришки пр.; Върбишки пр.; Котелски пр.; Сливенски пр.; в масива Триглав (пр. с вр.), близо до вр. Мазалат; във Васильовския дял (пр. с вр.)]; **Средна гора** [Железник (Змеевски пр.)]; Ихтимански пр. (Траянови врата)]; **Родопи** [теснина край Кърджали, по чието име през 1934 г. с. Хисар ялтъ е преименувано на с. Железни врата (заличено през 1958 г.)]; **Сакар** [местн.; по иман. предание]; **Странджа** [граничен вр. и прох. близо до селата Ковчаз и Тас-тепе в Турция]; **Беласица** [седл. с път между бълг. с. Коларово и гр. села Ано Пороя (Горен Порой) и Липуш]; **Конявска планина** [Виденски дял, С от Горна Козница]; **Витоша** [Ю от Драгалевци и Симеоново]; **Рила** [пр. по горното теч. на р. Бели Искър; вр. в Калинския дял, край р. Рилска]; **Пирин** [по р. Пиринска Бистрица]; **Шар план.** [в С (Люботенски дял), между обл. Полог и Сиринич]; **Проломи (=проходи)** – Дунавски (при Турну Северин); Струмски (Рупелски); Вардарски (Просек).

5. Може да се предположи, че Железнец (край Стара Загора, до Змеевския проход), Сидерокастрон (тур. Демир-хисар, Желязна крепост, средновеков. Валовица – на изхода на Рупелския пролом на р. Струма) и др., са производни от идеята за обозначаване на близките проходи/проломи чрез имена от типа „Демир капия“.

6. Тук трябва да отбележим и някои появи на топоними „Демир капия“ (респ. превода им „Железни врата“) във вътрешността на рано усвоената територия, които вероятно също имат ранно потекло, доколкото се съсредоточават край значими през Ранното Средновековие крепости, селища (или дори култови средища) в Русенското Поломие [по Черни Лом – теснина край креп. Чилингир (на 6-7 км СИ от креп. Червен, Рс), местн. край гр. Опака, Тщ; по Бели Лом – местн. между с. Демирджилер (дн. Желязковец) и с. Каналии (дн. Хума), Рз] и Монтанско [теснина 1 км С от с. Превала (общ. Чипровци); местн. (с коларски път) 1 км ЮИ от с. Лехчево (общ. Бойчиновци)].

7. В множество песни „Демир капия“ обозначава мястото на индивидуални или групови посвещения – момък моли Северинка да пази Север-град, докато той е на служба при страшния Демир-капу войвода [Мечка, Рс; Гецово, Рз; Бели Осъм, Троян., и др.; в песен от Ягнило (Гъобел), Новопаз., на Демир капия пада най-добрият юнак (Михаил, заръки)]; другаде „Демир-капу войвода“ се прикрива зад клишетото „войводата от портето“, когото люби девойка [Гарфа, Чаталдж.; Аспарухово, Варн. и др.], а в трета Димир от Демир капия се жени за Димка (Мизинка, т.е. най-малка; другаде от Будим-град) [Ягнило (Гъобел), Новопаз.; Калофер и др.]. В някои митични песни „Демир капия“ кодира граничната точка на заплашителния „вход“ към подредения свят – в песен от Търновско оттам иде страшната „паша-джумалия“ (всъщност „чума чуфралия“), а в други песни „телалинът“ (глашатай) предупреждава за настъпването на Последното време [Търновско; Пенека, Визенско]. В епическите песни „Демир капия“ също носи чертите на гранична точка (срвн. основния епически топос „Земя Покраина“) – напр., детето юнак (Татомирче и др.) получава отговорната задача да пази Демир-капия (вер. на Вардар), където изживява страшно посвещение (Марко го изпитва, преоблечен като дервиш); в други песни на юнашката

трапеза липсва „ракия от Демир капия” и на път за нея героят извършва своите подвизи (според топонимични легенди за Траянови врата „Марковата механа” (срвн. тук – трапеза) е при Демир капия, а в с. Постол, Ениджевардарско се вярва, че по подземен проход Марко можел да стигне от своята изба чак на Вардарската Демир капия.